

Islamic Maaref University

Scientific Journal
ANDISHE-E-NOVIN-E-DINI

Vol. 20, Summer 2024, No. 77

**The Aspects of Theological Evolution in the Manner of
Contemporary Theologians of Qom School**

Mohammad Safar Jabri`ili¹

1. Associate professor The Institute for Islamic, Sciences and Thought, Qom, Iran.
ms1346@yahoo.com

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	Evolution means to change and taking a different form, it is a continuous activity and effort to achieve goals in the direction of improvement, updating and practicalization and upgrading from the current position to a superior and higher position. The evolution of any knowledge, including theology, indicates its active presence in human life and the presentation of plans and ideas to solve intellectual, social and political issues and problems, and the production of religious knowledge that is in line with the needs of the day. The steps taken by the contemporary theologians of Qom school has become the basis for the realization of levels and stages of the evolution of theology in the seven axes and dimensions of management, method, research, content, goals and objectives. The theologians of Qom school in the recent century have examined and analyzed the development of theology and the growth and promotion of religious studies in the society, and while reminding some shortcomings and harms, they have expressed other needs to realize the better process of the development of this knowledge.
	
Received: 2024.02.09 Accepted: 2024.12.02	
Keywords	Theology, Aspects of Transformation, Qom School, Contemporary Theologians.
Cite this article:	Jabri`ili, Mohammad Safar (2024). The Aspects of Theological Evolution in the Manner of Contemporary Theologians of Qom School. <i>Andishe-E-Novin-E-Dini</i> . 20 (2). 145-168. DOI: https://doi.org/10.22034/20.77.143
DOI:	https://doi.org/10.22034/20.77.143
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

مجلة علمية الفكر الديني الجديد

السنة ٢٠ / الصيف عام ١٤٤٦ / العدد ٧٧

أبعاد تطور المعرفة الكلامية في أداء علماء مدرسة قم المعاصرين

محمد صفر جبرئيلي^١

١. أستاذ مشارك في قسم الكلام والهيئات الحديثة، معهد أبحاث الثقافة والفكر الإسلامي، قم، إيران.

ms1346@yahoo.com

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	التحول يعني التغيير والتغير إلى شكل مختلف، وهو نشاط وجهود متواصل لتحقيق الأهداف في اتجاه التحسين والتحديث والتطبيق العملي والارتقاء من الوضع الحالي إلى منصب أعلى وأعلى. إن تطور أي معرفة، بما في ذلك المعرفة الكلامية، يدل على حضورها الفاعل في حياة الإنسان وتقديم الخطط والأفكار لحل القضايا والمشكلات الفكرية والاجتماعية والسياسية، وإنتاج المعرفة الدينية التي تتماشى مع الاحتياجات. لقد أصبح أداء علماء مدرسة قم المعاصرين الأساس لتحقيق مستويات ومراحل تحول المعرفة الكلامية في المحاور والأبعاد السبعة للإدارة والمنهج والبحث والمحتوى والأهداف والغايات لقد قامت المدارس في القرن الأخير بدراسة وتحليل تطور المعرفة الكلامية ونمو الدراسات الدينية وتعزيزها في المجتمع، ومع تذكيرها ببعض أوجه القصور والأضرار، فقد عبرت عن احتياجات أخرى لتحقيق عملية أفضل لتطوير هذه المعرفة.
تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠٧/٢٨	
تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٥/٣٠	
الألفاظ المفتاحية	علم الكلام، أبعاد التحول، مدرسة قم، المتكلمون المعاصرون.
الاقتباس:	جبرئيلي، محمد صفر (١٤٤٦). أبعاد تطور المعرفة الكلامية في أداء علماء مدرسة قم المعاصرين. مجلة الفكر الديني الجديد. ٢٠ (٢). ١٦٨ - ١٤٥. DOI: https://doi.org/10.22034/20.77.143
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/20.77.143
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

ابعاد تحول دانش کلام در عملکرد متکلمان معاصر مدرسه قم

محمدصفر جبرئیلی^۱

۱. دانشیار گروه کلام و الهیات نوین، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران.
ms1346@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی (۱۶۸ - ۱۴۵)</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۰</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۷</p>	<p>تحول به معنای تغییر یافتن و به شکل دیگری درآمدن است، فعالیت و تلاشی مستمر برای تأمین اهدافی در مسیر اصلاح، روزآمد کردن و کاربردی‌سازی و ارتقا از جایگاه کنونی به موقعیتی برتر و بالاتر است. تحول در هر دانشی از جمله دانش کلام نشانگر حضور فعال آن در حیات بشری و ارائه طرح و ایده برای حل مسائل و مشکلات فکری، اجتماعی و سیاسی و تولید معرفت دینی ناظر به نیازهای روز و همگام با آن است. عملکرد متکلمان معاصر مدرسه قم زمینه‌ساز تحقق مراتب و مراحل از تحول دانش کلام در هفت محور و بُعد مدیریتی، روشی، پژوهشی، محتوایی، اهداف و غایات شد. این نوشتار که از جهت روشی، کتابخانه‌ای و از جهت ماهیت، اکتشافی و توصیفی است، عملکرد متکلمان مدرسه قم در سده اخیر در تحول دانش کلام و رشد و ارتقای دین‌پژوهی در جامعه را بررسی و تحلیل کرده و ضمن یادآوری برخی کاستی‌ها و آسیب‌ها به بیان بایسته‌های دیگری برای تحقق فرایند بهتر تحول این دانش پرداخته است.</p>
<p>واژگان کلیدی</p> <p>استناد: کد DOI: ناشر:</p>	<p>دانش کلام، ابعاد تحول، مدرسه قم، متکلمان معاصر، عملکرد معاصر.</p> <p>جبرئیلی، محمدصفر (۱۴۰۳). ابعاد تحول دانش کلام در عملکرد متکلمان معاصر مدرسه قم. اندیشه نوین دینی. ۲۰ (۲). ۱۶۸ - ۱۴۵. DOI: https://doi.org/10.22034/20.77.143</p> <p>https://doi.org/10.22034/20.77.143</p> <p>دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.</p>

مقدمه

دانش کلام به‌عنوان یکی از دانش‌های اصیل دینی از تعریف‌های متعدد و متنوعی برخوردار است (ر. ک: ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۱: ۶۶ - ۶۱). تعریف موردنظر این نوشتار همان تعریف مشهور و متداول امروزی است که می‌گوید: «علم کلام علمی است که درباره عقاید دینی بحث می‌کند، آن را توضیح می‌دهد، درباره آنها استدلال می‌کند و از آنها دفاع می‌کند» (مطهری، ۱۳۷۵: ۳ / ۵۷). با توجه به اختلاف دیدگاه‌ها درباره آغاز تاریخ معاصر ایران، مقصود از معاصر قرن چهاردهم شمسی از تأسیس مجدد مدرسه قم توسط آیت‌الله حاج‌شیخ عبدالکریم حائری یزدی در سال ۱۳۰۱ شمسی تاکنون است.

وظیفه ذاتی دانش کلام و رسالت‌های متکلمان زمینه‌ساز نقش‌آفرینی آنان در ایجاد هرگونه تحول در دانش کلام و انجام اقداماتی فراخور برای تحقق آن و شناسایی آسیب‌ها و اهتمام به بایسته‌ها برای رفع و دفع آنها و تحقق مراحل دیگری از تحول است. طبق شواهد تاریخی، دانش کلام بعد از مدرسه حله و به‌ویژه در مدرسه شیراز و اصفهان در پی عوامل فرهنگی و سیاسی و اجتماعی دچار افت‌وخیز شد، اما تجدید و احیای مدرسه قم معاصر، در آغاز سده چهاردهم هجری شمسی و شرایط پیش‌آمده در دهه دوم این قرن، موجبات رشد و شکوفایی تفکر دینی در ایران و عراق به‌ویژه در حوزه علمیه قم را به‌دنبال داشت. به همین جهت، علامه طباطبایی در مدت اقامت (۱۳۶۰ - ۱۳۲۵ ش) در قم به تدریس و تألیف آثار کلامی و معرفت پرداخت. حضور شاگردان او و دیگر استادان کلامی و معرفتی این مدرسه در کنار حمایت همه‌جانبه مرجعیت معظم آیت‌الله بروجردی (۱۳۴۰ ش) و فعالیت‌های فضایی جوان دغدغه‌مند زمینه‌ساز نقش‌آفرینی متکلمان این مدرسه در تحول دانش کلام شد. حفظ هویت حوزه علمیه، تأمین لوازم تأسیس و تشکیل نظام اسلامی، پاسخ به توقعات مردم و اجابت مطالبات رهبران انقلاب به‌ویژه مقام معظم رهبری در تبیین مسائل مورد نیاز از حوزه و حوزویان و ضرورت تعامل و ترابط با جهان اهل سنت و جهان غرب از عوامل تسریع در طی این فرایند است.

ویژگی‌های مدرسه قم معاصر

ویژگی اصلی شهر قم از آغاز دوره اسلامی آن در نیمه دوم قرن اول هجری تاکنون نقش‌آفرینی و تأثیرگذاری در حیات مذهبی و سیاسی شیعه امامی است؛ شهری که در ادوار مختلف حیات خود علی‌رغم فرازوفروزش به‌عنوان مدرسه علمی مطرح بوده است؛ هرچند شرایط پیش‌آمده فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آن در قرن اخیر که از آن به قم معاصر تعبیر می‌شود موجب بالندگی و نقش‌آفرینی بیش‌ازپیش آن شد. جامعیت علمی، تنوع جریان‌ها، برخورداری از رویکرد سیاسی و اجتماعی، به‌کارگیری روش

ترکیبی از عقل و نقل، استفاده از قواعد و مبانی و مقدمات فلسفی در عین توجه خاص به منبعیت قرآن و سنت، تنوع جریان‌ها و تقابل ایدئولوژی‌ها از مهم‌ترین ویژگی‌های این مدرسه در دوران معاصر است، که در ادامه فقط به بیان دو ویژگی اخیر پرداخته می‌شود.

۱. تنوع جریان‌ها

متکلمان معاصر شیعی از نظر روشی در سه جریان عقل‌گرایی فلسفی، عقل‌گرایی غیرفلسفی و نص‌گرایی (تفکیکی) قابل تقسیم‌اند (ربانی گلپایگانی، ۱۳۹۰: ۱۹ - ۱۸. برای تفصیل بیشتر، ر.ک: ربانی گلپایگانی، ۱۳۹۹). گروه اول با مبنای صحیح فلسفی و بهره‌گیری از قواعد و زبان و ادبیات فلسفی به بررسی و تبیین گزاره‌های کلامی می‌پردازند. از این جریان می‌توان با عنوان «نوصدراییان» یاد کرد. شخصیت شاخص آن علامه سید محمدحسین طباطبایی و برخی از شاگردانش مانند استاد شهید مطهری و آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله مصباح یزدی است.

گروه دوم ادامه کلام عقل‌گرای شیخ مفید است که به فلسفه و آرای فیلسوفان اهتمام ندارند و چه‌بسا در آثار کلامی خود به آن بی‌توجه هم باشند. امروزه می‌توان از استاد آیت‌الله جعفر سبحانی به‌عنوان شخصیت شاخص آن نام برد.

گروه سوم پیروان «مکتب تفکیک» یا «مکتب معارفی اهل بیت (ع)» هستند (سیدان، ۱۳۹۲: ۲ / ۴۵۲). اصلی‌ترین دغدغه آنها اهتمام تعقلی به فهم خالص معارف وحیانی به دور از تأویل و مزج با افکار نحله‌ها و اجتناب از تفسیر به رأی، پیروی از روش علمی اندیشیدن مستقل در معارف و برخورد انتقادی و اجتهادی با مطالب فلسفی است (حکیمی، ۱۳۷۵: ۴۷ و ۱۵۹). با توجه به تعریف ارائه‌شده از دانش کلام و وظایف متکلمان در این نوشتار، هر سه گروه فکری در شمار متکلمان جای می‌گیرند.^۱

۲. تقابل ایدئولوژی‌ها

اقتضائات فکری و فرهنگی دوره معاصر در ایران، از جمله تقارن با مدرنیته و ظهور و بروز مکاتب فکری، موجب طرح ایدئولوژی‌های متنوعی در مقابل هم شد (ر.ک: حسینیان، ۱۳۸۳: ۸۹۸ - ۳۷۵):

الف) ایدئولوژی شاهنشاهی: باستان‌گرایی ایرانی و اقداماتی چون جشن‌های دوهزاروپانصدساله،

---

۱. در پژوهش‌های معاصر تاریخ کلام از شخصیت‌هایی چون علامه طباطبایی و شهید مطهری با عنوان «فیلسوف عارفان متکلم» (رضوی، ۱۳۹۶: ۶۴۰ - ۶۳۱) و از آن دو و آیت‌الله جوادی و آیت‌الله مصباح با عنوان «نوصدراییان» (سید طالقانی، ۱۳۹۷: ۱۴۶) یاد شده است.

جشن‌های تاج‌گذاری سلطنتی و تغییر تاریخ هجری به شاهنشاهی مشخصه‌های مهم آن است؛

ب) **ایدئولوژی مارکسیستی:** جاذبه‌ها و ادبیات مارکسیستی از یک طرف و ناکارآمدی ایدئولوژی‌های دیگر از طرف دیگر، زمینه‌ساز ترویج این ایدئولوژی در کشورهای اسلامی شد. این ایدئولوژی در ایران به‌طور خاص توسط دو سازمان انقلابی حزب توده و چریک‌های فدایی خلق پیگیری شد؛

ج) **ایدئولوژی التقاطی:** التقاط در لغت به معنای برچیدن و از زمین برگرفتن و بخشی از گفتار یا سخن کسی را گرفتن و در اصطلاح به معنای دست‌چین کردن و پیوند دادن عقاید ناهمگون بدون برخورداری از اصول معین و مشخص است (ر. ک: دهخدا، ۱۳۷۷: ۲ / ۲۷۲۶)؛ یعنی بینات شرعی و اسلامی را از قرآن و حدیث بگیرند، اما به خاطر تطبیق با نظر و فکر دیگران آنها را تأویل و توجیه کنند (ر. ک: بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار با اعضای دفتر همکاری حوزه و دانشگاه در تاریخ ۱۳/۸/۱۳۷۶). بیماری التقاط در طول تاریخ وجود داشته و اسلام همواره از آن ضربه خورده است. مهم‌ترین آنها در این دوره طرفداران تفکر چپ‌گرای «سازمان مجاهدین خلق» بودند که با التقاط اسلام و مارکسیسم، سخن می‌گفتند، اما لابه‌لای آن تفکر مارکسیستی را تبلیغ و ترویج می‌کردند (خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۳۰۳ - ۳۰۲). برخی از معارضان با آموزه‌ها و آداب و سنن شیعی با التقاط در اصول فکری تشیع و مبانی فکری ابن‌تیمیه و وهاب‌گرایی و برخی از چهره‌های نواندیش و روشن‌فکر در التقاط مبانی غربی و اسلامی نیز از دیگر جریان‌های این ایدئولوژی به‌شمار می‌روند؛

د) **ایدئولوژی مذهبی:** طیف‌هایی از روحانیون، دانشجویان، اصناف، بازاریان و توده مردم این گروه را تشکیل می‌دادند.

متکلمان و متفکران حوزه علمیه قم با حمایت و پشتیبانی دیگر گروه‌های مذهبی به رقابت با سه ایدئولوژی نام‌برده برخاستند و آثار متنوعی در نقد و رد آنها نگاشتند. آیت‌الله سید احمد زنجانی با **ایمان و رجعت**، علامه سید محمدحسین طباطبایی با **اصول فلسفه و روش رئالیسم**، استاد شهید مرتضی مطهری با **خدمات متقابل اسلام و ایران** و **علل گرایش به مادیگری**، آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی با **فیلسوف‌نماها**، آیت‌الله جعفر سبحانی با **اصول دیالکتیک** و آیت‌الله محمدتقی مصباح با نگارش نشریات مؤسسه در راه حق در خط مقدم این جبهه قرار داشتند. در سه دهه اخیر، طرح مباحث جدید کلامی با محوریت برخی از شخصیت‌های نواندیش، زمینه‌ساز نگارش آثار متعدد و متکثری از طرف عالمان و متکلمان مدرسه قم و شاگردان و مراکز مرتبط با آنان شد که بیشترین نقش‌آفرینی از آن استادان ارجمند، جعفر سبحانی، عبدالله جوادی آملی و محمدتقی مصباح یزدی و شاگردان و مراکز علمی زیر نظر آنان است.

ابعاد تحول در دانش کلام

تحول به معنای تغییر یافتن و به شکل دیگری درآمدن است (آذرنوش، ۱۳۸۲: ۱۴۸)؛ فعالیت و تلاشی مستمر در فرایندی زمانمند برای تأمین اهدافی چون به‌روز شدن، جلو رفتن، از حوادث عقب نماندن، تولید معرفت دینی ناظر به نیازهای روز و همگام با آن داشتن است. تحول در هر دانشی از جمله دانش کلام نشانگر حضور فعال آن در حیات بشری و ارائه طرح و ایده برای حل مسائل و مشکلات فکری، اجتماعی و سیاسی است که به هدف ارتقا از جایگاه کنونی به موقعیتی برتر و بالاتر به انجام می‌رسد. در میان معانی مختلفی که برای تحول گفته شده (ر. ک: حدادی، ۱۴۰۰: ۱۴۹ - ۱۴۷)، تحول مورد نظر این نوشتار با هدف اصلاح، روزآمد کردن و کاربردی‌سازی است، که عملکرد متکلمان معاصر زمینه‌ساز تحقق مراتب و مراحل از تحول دانش کلام در هفت محور تحول چنین قابل ارائه است.

۱. تحول در مدیریت علم کلام

در پی درک ضرورت تحول در اداره حوزه علمیه قم، نگاه مسئولان حوزه به مدیریت علوم از جمله کلام نیز تحول یافت. ابتدا این درس در شمار دروس جنبی جای گرفت و تدریس آن به شخصیت‌های تراز واگذار شد. در مرحله بعد «مرکز تخصصی کلام اسلامی» تأسیس شد. در پی آن، مراکز متعدد تخصصی با رویکردها و گرایش‌های متفاوت راه‌اندازی شد. می‌توان از مؤسسه امام صادق علیه السلام، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی، دانشگاه و پژوهشگاه قرآن و حدیث، بنیاد بین‌المللی امامت و مراکز آموزشی مانند مرکز تخصصی کلام اسلامی، کلام اهل بیت علیهم السلام امامت، مهدویت و دانشگاه‌هایی چون مفید، قرآن و حدیث، ادیان و مذاهب، معارف اسلامی و اصول الدین نام برد. علی‌رغم قوه و ضعف آن مؤسسه‌ها و مراکزها، نیروهای متخصص در سطوح مختلف تربیت و برخی از آنها در مباحث خاص کلامی متمرکز شدند و به توفیقات قابل دست یافتند. در ادامه این سیر، امروزه درس‌هایی با عنوان «خارج علم کلام» برگزار می‌شود (ر. ک: مشکانی سبزواری، ۱۳۹۴: ۲۲۱ - ۲۱۸) که مهم‌ترین و شناخته‌شده‌ترین آنها درس‌های استاد علی ربانی گلپایگانی است.

۲. تحول در روش‌های کلامی

روش، راه دستیابی به تولید گزاره‌های دانش یا معرفت به آنها برای رسیدن به غایت و هدف مشخصی است. بر همین اساس، روش‌شناسی هر دانشی بخش جدایی‌ناپذیر آن خواهد بود. روش‌شناسی دانش فقه که عهده‌دار استنباط است، به تفصیل و به‌طور مستمر و مستقل در اصول فقه مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد،

اما دانش کلام که علاوه بر استنباط، وظیفه مهم دفاع را نیز بر عهده دارد بیشتر نیازمند روش‌شناسی مستقل و خاص است. متأسفانه تا دو دهه پیش هیچ نام و نشان مشخصی از روش‌شناسی کلام و متکلمان به چشم نمی‌آمد. خوشبختانه، در سال‌های اخیر در پی تشخیص و تأمین این ضرورت، تحقیقات و پژوهش‌های مستقلی با عنوان «روش‌شناسی» در حیطه دانش کلام، مدارس، شخصیت‌ها و آثار کلامی به ظهور و بروز رسیده است. مقالات متعددی در نشریه علمی - پژوهشی *کلام اسلامی* درباره روش‌شناسی متکلمان امامیه^۱ آثار تحقیقی درباره اندیشه‌های متکلمان که به مناسبت از روش‌شناسی آنها نیز سخن گفته‌اند و حداقل سه کتاب مستقل با عنوان «روش‌شناسی علم کلام» از استادان ارجمند علی ربانی گلپایگانی و رضا برنجکار در دسترس است.

روش منطق فهم واقعیت است. هرچند واقعیت در مقام ثبوت و نفس الامر یکی بیش نیست، روش‌های گوناگون فهم متفاوتی از آن واقعیت را به دست می‌دهند و ابعاد و سطوح جدیدی از معرفت را می‌گشایند. در دوران معاصر ضمن صحنه گذاشتن بر سه روش کلی نص‌گرایی، عقل‌گرایی و فلسفی (جبرئیلی، ۱۳۹۸: ۶۶ - ۶۱)، روش عقل‌گرایی بر اساس نصوص وحیانی و آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام مورد تأیید و تأکید همه جریان‌های کلامی است. متکلمان معاصر عقلانیت را ضروری زندگی بشر می‌دانند که باید با الهام از قرآن و تعالیم پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام بدان جهت داد و آن را تکمیل و بالنده کرد (سیدان، ۱۳۹۵: ۱ / ۲۳۵ - ۲۳۲).

در نتیجه، عرضه معارف کلامی به نصوص وحیانی، کشف و اصطیاد معارف الهی از آنها و ارجاع مستقیم و متعدد به کتاب و سنت بیش‌ازپیش مورد توجه متکلمان مدرسه قم قرار گرفت. نمونه آن *المیزان* علامه طباطبایی، *معارف قرآن* آیت‌الله مصباح، *مفاهیم القرآن* آیت‌الله سبحانی، *پیام قرآن* آیت‌الله مکارم شیرازی و همکاران، *الهیات در نهج البلاغه* آیت‌الله صافی گلپایگانی و *الاهیات فی مدرسة اهل البیت* استاد ربانی گلپایگانی است.

۳. تحول در متون کلامی

علی‌رغم تلاش متکلمان پیشین در تدوین متون مناسب، مهم‌ترین و اصلی‌ترین آنها که قرن‌ها جزو متن درسی حوزه‌های علمی بود *کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد* علامه حلی (۷۲۶ ق)، *شوارق الالهام فی شرح تجرید الکلام* فیاض لاهیجی (۱۰۹۲ ق) و *شرح باب حادی عشر* فاضل مقداد (۸۲۸ ق) بود.

۱. در اثر *روش‌شناسی متکلمان امامیه* (دفتر اول)، ۲۲ مقاله درباره روش کلامی ۲۲ متکلم، از شیخ صدوق (۳۸۱ ق) تا خواجه شیرازی (قرن دهم)، به قلم دانش‌پژوهان مرکز تخصصی کلام اسلامی حوزه علمیه قم زیر نظر استاد ارجمند، حضرت آیت‌الله ربانی گلپایگانی، منتشر شده است (۱۴۰۲، قم، انتشارات رائد، چ ۱).

برخی کاستی‌ها از جمله کم‌توجهی به چند امر مهم یعنی محوریت مخاطب، اصل تدریج در آموزش، بررسی و گزارش تاریخچه علم و طرح مباحث نوپیدا و رعایت اقتضائات و نیازهای زمان، ضرورت تدوین متون مناسب و امروزی و احیای تراث قویم و قدیم پیشینیان را دوچندان کرد. بر همین اساس، در دوران معاصر متون آموزشی متعدد و متنوعی برای سطوح مختلف نگاشته شد و متون کلامی گذشتگان تصحیح شد و انتشار یافت.

یک. تدوین متون آموزشی

مدرسه قم در متون دروس نقلی و امدار مدارس حله، جبل عامل و نجف، اما در مباحث کلامی بیشتر تحت تأثیر مدرسه حله و شخص خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲ ق) و علامه حلی (۷۲۶ ق) بود، اما متون آموزشی تولیدشده این مدرسه، به‌ویژه در دوران معاصر، به‌گونه‌ای با استقبال مواجه شده که توانسته است در مواردی جایگزین مناسبی برای برخی متون پیشین باشد. *شیعه در اسلام* آیت‌الله علامه طباطبایی، *عقائد الإمامیه* محمدرضا المظفر، *الهیات علی هدی الكتاب و السنة و العقل* (جلد ۴) و *منشور عقاید امامیه* استاد جعفر سبحانی، *آموزش عقاید و معارف قرآن* آیت‌الله مصباح یزدی، *المحاضرات و عقائد استدلالی* (جلد ۲) استاد علی ربانی گلپایگانی، *کلام اسلامی* (جلد ۲) محمد سعیدی‌مهر، *عقاید و معارف* (جلد ۷) تألیف محققان حوزوی در دفتر تدوین متون حوزه علمیه قم و *اندیشه اسلامی* (جلد ۲) نگارش آیت‌الله‌العظمی جعفر سبحانی و استادان و محققان حوزوی و دانشگاهی در دفتر نهاد رهبری در دانشگاه‌ها از مهم‌ترین آنهاست. با این اقدام خلأ فقدان متون درسی کلام تا حدی جبران شده است و طلاب و استادان در انتخاب چند متن نام‌برده آزاد و مخیر هستند.

دو. احیای تراث

این مهم در زمان زعامت آیت‌الله بروجردی (۱۳۴۰ ش) با چاپ *الخلاف* شیخ طوسی و *جامع الرواة* محمد بن علی اردبیلی آغاز شد و با چاپ *بحار الانوار* و بعدها با کنگره هزاره شیخ طوسی - با همکاری دانشگاه فردوسی مشهد - ادامه یافت و بعد از انقلاب اسلامی در مؤسسات حوزوی از جمله مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، مرکز احیای آثار اسلامی وابسته به پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی (دفتر تبلیغات اسلامی)، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی علیه السلام و مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام سرعت بیشتری گرفت. در این دوره آثار کلامی فراوانی که یا در کتابخانه‌ها به صورت خطی بودند یا با چاپ نامناسبی عرضه شده بودند (فهرست آنها در این مجال نمی‌گنجد) به‌گونه‌ای مناسب منتشر شد؛ چنان‌که کنگره‌هایی برای معرفی شخصیت‌های کلامی یا معرفی ابعاد

کلامی شخصیت‌های فکری شیعی تشکیل شد که می‌توان از کنگره شیخ مفید، شیخ انصاری، محقق اردبیلی، ملاصدرا، خوانساری‌ها، نراقی‌ها، شیخ بهایی، شهیدین، علامه محمدجواد بلاغی، سید عبدالحسین شرف‌الدین، آخوند محمدکاظم خراسانی و عبدالجلیل قزوینی رازی، محمد بن یعقوب کلینی و سید مرتضی نام برد، که در کنار تقدیر از مقام علمی و بررسی آرا و اندیشه‌ها، تمام آثار و تألیفات (گاه منتشر نشده) آنان به طرز زیبا و مناسبی به‌عنوان مجموعه آثار چاپ و منتشر شد.

۴. تحول در امور پژوهش

شرایط و نیازهای زمان تغییر تخاطب شفاهی به نوشتاری و کتبی را به‌دنبال داشت. به همین جهت تبیین، ترویج و تعمیق آموزه‌های دینی و مذهبی به مردم و جامعه علمی در قالب پژوهش‌های ترویجی، تخصصی و علمی - پژوهشی عرضه می‌شود. برای انجام این مهم، علاوه بر اقدامات فردی شخصیت‌های علمی، مراکز پژوهشی تأسیس شد و نشریات علمی - پژوهشی انتشار یافت. نشریه تخصصی *کلام اسلامی* آغازگر آن است. طبق برخی گزارش‌ها، بیشترین تعداد نشریات منتشرشده با ۵۹ عنوان مربوط به حوزه کلام و معارف عقلی است. با احتساب هفده نشریه در ادیان و مذاهب و هفت نشریه مهدویت‌پژوهی و چند نشریه مربوط به کلیات، شمارش نشریات حوزه علوم عقلی بسیار فراتر خواهد بود. مهم‌ترین آنها توسط حوزویان عرضه می‌شود (معاونت پژوهشی حوزه علمیه قم، ۱۳۹۵).

علاوه بر مراکز پژوهش و نشریات علمی، احیای تراث و نشر الکترونیک از دیگر تحولات پژوهشی در این دوران است. رواج صنعت چاپ، امکان دسترسی به نسخ خطی، ضرورت آشنایی با تحقیقات و آرا و اندیشه‌های گذشتگان و عوامل دیگر ضرورت احیای تراث را اجتناب‌ناپذیر کرده بود. رواج و گسترش استفاده از کامپیوتر و فضای مجازی سرعت و سهولت در دسترسی به آثار و تألیفات و تحقیقات علمی را تحقق بخشید. بر همین اساس، نشر الکترونیکی در سطح بسیار وسیع و متنوعی در دسترس قرار گرفت.

یک. تاریخ‌نگاری علم کلام

ضرورت توجه به تحولات و تطورات هر علمی برای آشنایی با تلاش‌های صورت‌گرفته، خلأهای باقی‌مانده و ثمرات گذشته و تازه در مسیر پژوهش بسیار تأثیرگذار و راهگشاست. آشنا نبودن با تحولات تاریخی در رشته‌های علمی یا عدم بازبینی و بازآفرینی مرتب و منظم آنها موجب عقب ماندن صاحبان اندیشه و متخصصان در آن رشته خواهد شد. در سیر تطور هر علم، فهم و شناخت مراحل مختلف آن علم بر اساس اندیشه‌ها، دیدگاه‌ها و نقاط عطف و شخصیت‌ها کشف و استنباط، و به صورتی تاریخمند با هدف شناخت و کشف مراحل مختلف آن گزارش می‌شود. در نتیجه قوت‌ها، خدمات و نقش‌آفرینی‌ها

جایگاه و موقعیت اشخاص و سیر و سامانه آرا و اندیشه‌ها معلوم و مشخص، و آفت‌ها و کاستی‌ها نیز نشان داده می‌شود.

به این دلیل که نگاه تاریخ تحلیلی به پیشینه علوم امری مهم، ضروری و اجتناب‌ناپذیر است، در دو دهه اخیر آثار قابل توجه، عمیق و پرتبعی در این زمینه به ظهور و بروز رسیده است. مقدمات و مقالات استاد آیت‌الله جعفر سبحانی، سید محمدرضا حسینی جلالی، محمدرضا جعفری، سید احمد مددی، حسن طارمی راد، محمدتقی سبحانی و مقالاتی در نشریات پژوهشی چون **نقد و نظر یا پژوهش و حوزه**، آثار و تألیفاتی درباره مراکز و مدارس کلامی چون بغداد، قم، کوفه، حله، جبل عامل، تهران، ری، کربلا و خراسان و آثاری مثل **تاریخ کلام امامیه (حوزه‌ها و جریان‌های کلامی)** رسول رضوی و **سیر تطور کلام شیعه از غیبت تا خواجه نصیر و مدارس کلامی شیعه امامی** محمدصفر جبرئیلی یا تحقیقاتی درباره اندیشه‌های کلامی متکلمانی مانند هشام بن حکم (علیرضا اسعدی)، مؤمن الطاق (اکبر اقوام کرباسی)، ابن قبه رازی (عباس میرزایی)، نوبختیان (سید علی حسینی خضراآباد)، شیخ صدوق (سید حسن طالقانی)، سید مرتضی (علیرضا اسعدی) و فیاض لاهیجی (محمدحسین فاریاب و حمیدرضا عطائی نظری) از مهم‌ترین آنهاست.

دو. فلسفه علم کلام

امروزه در پی عواملی ضرورت نگاه بیرونی به علوم از جمله علوم دینی با هدف تبیین زیرساخت‌ها و تحلیل داده‌ها و مفاهیم، شناخت ادوار و مراحل، روش و رویکرد و ارائه سیر و سامانه آن در گذر تاریخ مورد توجه و عنایت دانشمندان و عالمان در دانش‌های مختلف است و از این‌گونه مباحث با عنوان «فلسفه مضاف» یاد می‌شود.

علی‌رغم دیدگاه‌های متعدد در تعریف ماهوی «فلسفه مضاف»، نگاه بیرونی و مشرفانه به مباحث علم مضاف‌الیه مورد اتفاق همگان است. البته نگارنده «مطالعه فرانگر عقلانی» را برای این دانش می‌پسندد و تعاریف دیگر را نیز به‌گونه‌ای در همان جهت و راستا می‌داند. به همین دلیل، اشراف به مباحث و مسائل، شناخت شخصیت‌ها و منابع، تشخیص درست نقاط عطف، آشنایی فراخور با سیر تطورات مسائل و مباحث و ادوار و مراحل آنها و... از ضروریات انجام تحقیق در فلسفه مضاف به هر علمی است.

به هر صورت، در «فلسفه علم کلام» تعریف و چیستی، موضوع، قلمرو، ساختار، اهداف و فواید، روش و رویکرد، ترابط با علوم دیگر، تطور علم و مباحث آن و... مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد تا علاوه بر تبیین ماهیت علم، جایگاه آن در هندسه معرفت دینی، نقش آن در میان علوم همگن و مرتبط معلوم، و آسیب‌ها و کاستی‌های آن نشان داده و سیر و سامانه آن علم حتی درباره مسائل و مباحثش نیز ارائه شود.

بررسی مباحث ذکرشده در بین آثار متکلمان گذشته نیز قابل رصد و ارائه نمونه است؛ اما در سال‌های اخیر مقالات و تألیفات مستقلی مثل *فلسفه علم کلام، درآمدی بر علم کلام، ما هو علم الکلام* و *المدخل الی علم الکلام* و عناوین جزئی‌تر مانند *روش‌شناسی علم کلام و عوامل پیدایی و رشد علم کلام* در دسترس قرار گرفته است که از مهم‌ترین آنها - با رعایت ترتیب تاریخی - می‌توان این آثار را نام برد: *درآمدی بر علم کلام، علی ربانی گلپایگانی؛ معجم طبقات المتکلمین* «مقدمه جلد اول»، جعفر سبحانی؛ *فلسفه علم کلام، مجموعه مقالات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی؛ هندسه معرفتی کلام جدید، احد فرامرزی قراملکی؛ کلام شیعه: ماهیت، مختصات و منابع، محمدرضا کاشفی؛ روش‌شناسی علم کلام، رضا برنجکار و علی ربانی گلپایگانی؛ فلسفه کلام، مجموعه مقالات به کوشش محمدصفر جبرئیلی در پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.*

سه. نشریات علمی - تخصصی

ضرورت نشر و تبلیغ معارف دین و پاسخ‌گویی به شبهات و اشکالات مخالفان و معاندان و البته تبیین مسائل علمی و پژوهشی در عرصه دین و دین‌پژوهی موجب شد چهره‌های حوزوی و غیرحوزوی مرتبط با دانش کلام به عرضه نشریات علمی روی بیاورند. اجازه صرف وجوهات شرعی در تولید نشریات و مجلات دینی در زمان مرجعیت سید ابوالحسن اصفهانی (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار طلاب و فضلا و اساتید حوزه علمیه قم در تاریخ ۱۳۸۹/۷/۲۹) و تشویق و ترغیب و حمایت عملی آیت‌الله بروجردی در چاپ و نشر آنها،^۱ به رشد و ارتقای این مهم کمک کرد. مهم‌ترین آنها در حوزه علمیه قم در سال‌های قبل از انقلاب عبارت‌اند از: *مجله حکمت* (از سال ۱۳۴۰ - ۱۳۳۱) و *درس‌هایی از مکتب اسلام* (از سال ۱۳۳۷ تاکنون) اثر آیت‌الله مکارم و سبحانی، سالنامه *مکتب تشیع* (۱۳۴۳ - ۱۳۳۸) اثر جمعی از دانشمندان حوزه علمیه قم، سالنامه *معارف جعفری* اثر گروهی از فضالای حوزه علمیه قم، *پیام شادی و الهادی* برای دار التبلیغ اسلامی، و در سال‌های بعد از پیروزی انقلاب اسلامی *نور علم* (۱۳۷۳ - ۱۳۶۲) اثر جامعه مدرسین، *کلام اسلامی* (۱۳۷۳ تاکنون، شماره ۱۱۳) اثر مرکز تخصصی کلام اسلامی، *قبسات* (۱۳۷۵ تاکنون)، *کتاب نقد* (۱۳۷۵ تاکنون) اثر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، *علوم الحدیث* (۱۳۸۷ - ۱۳۷۶)، *علوم حدیث* (۱۳۷۵ تاکنون) اثر دانشگاه قرآن و حدیث، *معرفت* (۱۳۷۱ تاکنون) و *معرفت کلامی* (۱۳۸۹ تاکنون) اثر مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، *نشریات حوزه* (۱۳۶۲ تاکنون) و *نقد و نظر* (۱۳۷۳ تاکنون) اثر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، *شیعه‌شناسی* (۱۳۸۲ تاکنون)

۱. چنان‌که مجله *مکتب اسلام* به دلیل موضع‌گیری در برابر اوضاع فرهنگی جامعه چندین بار توقیف شد، که با حمایت و سفارش آیت‌الله بروجردی رفع توقیف شد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۱).

اثر مؤسسه شیعه‌شناسی، **انتظار موعود** (۱۳۸۵ تاکنون) اثر مرکز تخصصی مهدویت، **تحقیقات کلامی** (۱۳۹۲ تاکنون) اثر انجمن کلام اسلامی و **امامت پژوهی** (۱۳۹۰ تاکنون) اثر بنیاد فرهنگی امامت و اندیشه نوین دینی (۱۳۸۶ تاکنون) اثر دانشگاه معارف اسلامی.

چهار. دانشنامه و فرهنگ‌نامه

نگارش موسوعه‌ها از گذشته‌های دور با رویکرد حدیث و اخبار رواج داشته است. می‌توان به مسانید و صحاح سته اهل سنت و کتب اربعه و مجامع روایی شیعه در ادوار مختلف اشاره کرد. اما طرح مباحث تخصصی علمی و موضوعی در حوزه معارف اعتقادی مربوط به دوران معاصر و مدرسه قم است که با حمایت و پشتیبانی نظام اسلامی در دهه‌های اخیر مواردی به انجام رسیده است. **دانشنامه کلام اسلامی** (تاکنون سه جلد) زیر نظر آیت‌الله سبحانی، **دایرةالمعارف علوم عقلی** اثر مؤسسه امام خمینی علیه السلام و **موسوعه عقاید اسلامی** (جلد ۵) در پژوهشگاه قرآن و حدیث از مهم‌ترین آنهاست.

۵. تحول در محتوای کلام (مباحث جدید علم کلام)

هرچند اصطلاح کلام جدید به‌طور رسمی در کشور ایران برای اولین بار توسط استاد شهید مرتضی مطهری مطرح شد (مطهری، ۱۳۸۵: ۲۴ / ۲۸۴)، طرح مباحث جدید در آثار متکلمان معاصر نسبتاً رایج بود (ر. ک: سبحانی، ۱۳۷۵: ۱۱ - ۵)؛ مباحثی مثل تأکید بر توحیدمحوری، تفکیک و تبیین مراتب توحید، توحید و تکامل، تقریر جدید از برخی براهین اثبات خدا، فلسفه شرور و راز تفاوت‌ها، نظریه فطرت، تجمیع قراین و شواهد برای اثبات نبوت، فلسفه خاتمیت، انتظار بشر از دین، کثرت‌گرایی دینی، نسبت بین دین و دنیا (سکولاریسم)، نگاه تاریخی به علم کلام و آموزه‌های کلامی، اسلامی‌سازی علوم انسانی «علم دینی»، الهیات اجتماعی، فلسفه کلام، ضرورت تشکیل حکومت اسلامی، اثبات ولایت فقیه، تئوریزه کردن «مردم‌سالاری دینی».

یک. طرح اندیشه‌های نو و ابداعی

طرح مباحث نو در عرصه‌های جدید حیات اجتماعی انسان با دغدغه کلامی و محوریت فقه و روش فقه‌مبته مبتنی بر منابع اصیل قرآن و سنت و پایبندی بر تراث پیشینیان مانند فقه حکومت، فقه سیاست، فقه اقتصاد، فقه تربیت، فقه اداره، فقه فرهنگ، فقه فناوری‌های نوین و فقه نظام‌ها (مشکانی سبزواری، ۱۳۹۴: ۲۲۱ - ۲۱۸) و نظریه‌پردازی در مباحث مختلف از جمله «حکومت مبتنی بر ولایت فقیه» امام خمینی، طرح نظریه «حیات معقول» محمدتقی جعفری و ارائه ایده‌های «علم دینی» و «علوم انسانی اسلامی» توسط حضرات آیات عبدالله جوادی آملی، محمدتقی مصباح یزدی و چهره‌های جوان‌تر

(شریفی، ۱۳۹۴: ۶۰ - ۳۰) و تئوریزه کردن «مردم‌سالاری دینی» سید علی خامنه‌ای (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در سیزدهمین سالگرد رحلت امام خمینی در تاریخ ۱۳۸۰/۳/۱۴) از مهم‌ترین دستاوردهای ابداعی متکلمان و متفکران معاصر این مدرسه است.

دو. ارائه اندیشه سیاسی اسلام و زمینه‌سازی حکومت اسلامی

اندیشه حکومت دینی و تلازم یا عینیت دیانت و سیاست از مباحث جدی کلام سیاسی است که از گذشته‌های دور مورد توجه عالمان شیعی بوده است. حمایت عالمان دینی از نهضت مشروطه و جنبش‌های دینی و به‌طور خاص انقلاب اسلامی از شواهد و قراین این مدعاست؛ اما تحقق بالفعل آن توسط حکیم عالی‌مقام و فقیه و متکلم مجاهد امام خمینی از مدرسه قم بود که توانست حکومت شیعی مبتنی بر فقه و فقاقت و ولایت فقیهان را با پشتیبانی مردمی و حمایت مراجع و عالمان مدرسه قم و دیگر مدارس دینی شیعی به تحقق و فعلیت برساند. کتاب *ولایت فقیه* بیانگر نظریه سیاسی ایشان است. سپس متفکران و اندیشمندان بسیاری به تبیین اندیشه سیاسی اسلام با قرائت شیعی و محوریت ولایت فقیه و فقاقت پرداختند و آثاری از حضرات آیات محمدهادی معرفت (*ولایت فقیه*)، سید محمدمهدی موسوی خلخالی (*حاکمیت در اسلام یا ولایت فقیه*)، محمدتقی مصباح یزدی (*نظریه سیاسی اسلام*)، عبدالله جوادی آملی (*ولایت فقیه ولایت فقاقت و عدالت*)، محمد مؤمن قمی (*الولاية الإلهية الإسلامية أو الحكومة الإسلامية زمن حضور المعصوم و زمن الغیبه*)، احمد آذری قمی (*ولایت فقیه از دیدگاه قرآن و فقها*)، حسینعلی منتظری (*ولایت فقیه و حکومت اسلامی*)، نعمت‌الله صالحی نجف‌آبادی (*«ولایت فقیه، حکومت صالحان»*) و دیگر متکلمان نسل متأخر تدوین و ارائه شد.

۶. تحول در مبانی و مبانی دانش کلام

مبانی یعنی خطوط اصلی تلقی و بینش یک شخص یا یک مذهب و یک دین از کائنات، جهان و انسان (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار با کارگزاران نظام در تاریخ ۱۳۷۹/۹/۱۲). منظومه دانش کلام، اندیشه‌های کلامی و وظایف و رسالت‌های متکلمان از مبانی و اصول تفکر آنان استخراج می‌شود. دین و آموزه‌های اصلی آن از یک زاویه در مبانی، غایات و اهداف و حتی روش دانش کلام تأثیرگذار است. مهم‌ترین مبانی موردتوجه متکلمان معاصر ارائه نظام‌مند و سیستماتیک دین، کشف و اصطیاد قواعد کلامی استخراج‌شده از نصوص دینی و توحیدمحوری است.

یک. تبیین توحیدمحوری و تأکید بر آن

توحید پایه‌ای‌ترین اصل اعتقادی اسلام است و دیگر معارف اعتقادی و ارزشی اسلام از آن ریشه می‌گیرند

و به آن برمی‌گردند. اخلاقیات و امور تربیتی و دستورالعمل‌های روزانه همگی یکجا و یکپارچه توحید است. آیات قرآن که تفصیل معارف الهی و حقایق را دربردارد، متکی به حقیقت اساسی «یگانگی و توحید خداوند متعال» است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۱۰ / ۱۲۹). از نگاه قرآن و اسلام، ریشه اندیشه بشری باید «توحیدی» باشد. اگر درخت توحید شکوفا شد و از آفات و آسیب‌ها به دور ماند و حفظ شد، میوه‌های متنوع آن برای همیشه بدون محدودیت زمانی و فصلی می‌آید: «تَوْتِي أَكْلَهَا كُلَّ حِينٍ يَا ذَنُ رَبِّهَا» (ابراهیم / ۲۵) و این اندیشه و عقیده در زندگی عملی انسان و در حیات فکری و اندیشه‌ای او کارساز و نقش‌آفرین است (مطهری، ۱۳۹۴: ۳۰ / ۳۸۳ - ۲۵۸، بخش نهم).

توحید صرفاً یک نظریه فلسفی و ذهنی نیست؛ یک نظریه زیربنایی درباره انسان و جهان و یک دکترین اجتماعی و اقتصادی و سیاسی و پربار از مفاهیم انقلابی و سازنده و ناظر به ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی و تاریخی انسان است (خامنه‌ای، ۱۳۹۴: ۲۴). توحید اسلامی الهامی است در زمینه‌های متعدد و مختلف حیات اجتماعی مانند حکومت، روابط اجتماعی، سیر جامعه، هدف‌های جامعه، تکالیف مردم، مسئولیت‌های انسان در مقابل خدا، در مقابل یکدیگر، در مقابل جامعه و در مقابل پدیده‌های دیگر عالم (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۲۰۷ - ۲۰۶. ر. ک: همان، جلسه ۸ و ۹). توحید مثل روحی است در کالبد تمام مقررات اسلامی و مثل هوای رقیق و لطیفی در تمام اجزای ساختمان و پیکره دین اسلام. متکلمان و متفکران با تبیین محوریت توحید و تأکید بر آن، به ارائه اندیشه اسلامی پرداختند. علامه طباطبایی آن را لب اللباب معارف دین (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۱۰ / ۱۲۹) و غرر آیات (همان: ۱۱ / ۳۳۷؛ رعد / ۱۷) و غرر روایات (طباطبایی، ۱۴۰۳ ق: ۳ / ۲۶۷ - ۲۶۶) خواند. شهید مطهری از نقش آن در اندیشه و زندگی انسان سخن گفت (مطهری، ۱۳۹۴: ۳۸۳ - ۲۵۸). عبدالله جوادی آملی **توحید در قرآن**، صافی گلپایگانی **الهیات در نهج البلاغه** و محمدباقر ملکی میانجی **توحید الالهامیه** را نوشتند. برخی نیز آن را از نگاه فیلسوفان و عارفان کاویدند^۱ یا آثار متألهان غربی درباره خدا را ترجمه^۲، تحلیل و بررسی کردند.

دو. تبیین و تدوین کلام نظام‌مند قرآن محور

قرآن کریم به‌عنوان اولین و اصلی‌ترین منبع تفکر دینی همیشه تاریخ مورد توجه متکلمان اسلامی و شیعی بوده است و در دوره معاصر تحت تأثیر عواملی همچون وجود آیات فراوان بیانگر معارف اعتقادی

۱. به‌عنوان نمونه، رسول عبودیت و مجتبی مصباح، ۱۳۸۹، **خداشناسی فلسفی**، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی؛ محمدجواد رودگر، ۱۳۹۸، **خداشناسی عرفانی در کتاب و سنت**، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲. نمونه‌هایی از آن را می‌توان در انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب قم دید؛ از جمله، ر. ک: هانس کونگ، ۱۳۸۹، **خدا در اندیش فیلسوفان غرب**، ترجمه حسن قنبری، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب.

با دلایل و حجت‌های کافی، نهضت بازگشت به قرآن، خرده‌گیری و اشکال جریان‌های بیرونی و درونی در بی‌توجهی کلام شیعی و متکلمان به قرآن و نصوص روایی، بیش‌ازپیش مورد عنایت و توجه قرار گرفت و موجب شد محوریت قرآن به صورت جدی‌تر و مستقل مورد توجه آنها قرار گیرد. این مهم را در چند محور می‌توان گزارش کرد:

الف) ارائه هندسه مباحث کلامی با محوریت قرآن کریم

برای آگاهی از نظام فکری اسلام، قرآن اصلی‌ترین و مهم‌ترین منبع است. بر همین اساس، معارف آن باید در ضمن یک نظام منطقی، منظم و هماهنگ ارائه شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۹: ۲۶ و ۳۱). این ضرورت موجب شد متفکران و متکلمان معاصر به‌ویژه در مدرسه قم^۱ به ارائه هندسه معرفتی بپردازند. حداقل دو نمونه آن عبارت‌اند از:

الف) علامه طباطبایی که در مقدمه *المیزان*، معارف قرآنی را در شش جهت دسته‌بندی کرده است:

۱. معارف مربوط به اسما و صفات خداوند؛ ۲. معارف مربوط به افعال خداوند، مانند خلق، امر، اراده، مشیت، هدایت، ضلالت، قضا و قدر، جبر و اختیار؛ ۳. معارف مربوط به واسطه‌های فیض بین انسان و خدای متعال مانند لوح، قلم، عرش، کرسی، بیت‌المعمور، آسمان و زمین، ملائکه، شیاطین و جن؛ ۴. معارف مربوط به انسان در زندگی قبل از دنیا؛ ۵. معارف مربوط به انسان در زندگی دنیا مانند پیدایش نوع، خودشناسی، نبوت، رسالت، وحی، الهام و کتاب؛ ۶. معارف مربوط به انسان بعد از دنیا مانند عالم برزخ و معاد (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۱ / ۱۶ - ۱۵). معظم‌له بر همین اساس، دو کتاب علمی خود را با عنوان‌های *الرسائل التوحیدیه و الانسان: قبل الدنيا، فی الدنيا، بعد الدنيا* سامان داده‌اند؛

ب) استاد مصباح یزدی که تقسیم‌بندی دیگری به این صورت ارائه کرده است:

خداشناسی: شناخت خدا، توحید، صفات و افعال الهی؛

جهان‌شناسی: زمین، آسمان، ستارگان، عرش، کرسی، فرشتگان، جن و شیطان؛

انسان‌شناسی: آفرینش و مراحل زندگی و ویژگی‌های روحی و جسمی انسان؛

راه و راهنماشناسی: وحی، نبوت و امامت، شرایع و کتاب‌های آسمانی (مصباح یزدی، ۱۳۸۹: ۳۹ - ۳۸).

۱. در مدرسه خراسان مرحوم آیت‌الله مجتبی قزوینی در *بیان الفرقان* (۵ جلد) و آیت‌الله سید علی خامنه‌ای در *طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن کریم* نیز این هدف را دنبال می‌کردند. آیت‌الله خامنه‌ای خود را در شمار اصحاب مدرسه قم می‌داند: «قم یک منبع و مرکز تمام‌نشده است. یک گنجینه و یک انبار است و ما خودمان که بچه قم و بزرگ‌شده علمی قم هستیم، هنوز قدر قم را نمی‌دانیم. قم مجموعه عظیمی از علوم و معارف و تخصص‌هاست، که متأسفانه ناشناخته است. مثل انباری است که هنوز صورت‌برداری نشده و پر از ذخایر قیمتی است. درست نمی‌دانند چقدر استعداد در این مرکز علمی نهفته است» (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار اساتید دانشگاه‌های اصفهان به مناسبت بزرگداشت علامه مجلسی در تاریخ ۱۳۷۲/۳/۲۴).

بر همین اساس، مجموعه دروس معرفت کلامی خود را در پنج جزء خداشناسی، جهان‌شناسی، انسان‌شناسی، راه‌شناسی و راهنماشناسی ارائه کرده‌اند.^۱

ب) تدریس و تدوین تفسیر قرآن

علامه طباطبایی علی‌رغم تسلط، اشراف و توانمندی در تدریس فقه و اصول در سطح عالی، به جهت فقدان درس تفسیر، دروس فقه و اصول را تعطیل کرد و به تدریس تفسیر قرآن همت گماشت (احمدی میانجی، ۱۳۸۰: ۱۴۳). با این اقدام، تفسیر قرآن نیز در شمار دروس حوزه قرار گرفت. نتیجه این اقدام مبارک نگارش تفاسیر متعددی از قرآن کریم با توجه به نیاز و ادبیات روز بود. *المیزان فی تفسیر القرآن* (۲۰ جلد) علامه طباطبایی، *الفرقان فی تفسیر القرآن* (۳۰ جلد) محمد صادقی تهرانی، *منشور جاوید* (۱۴ جلد)، *مفاهیم القرآن* (۱۰ جلد) و *منیة الطالبین فی تفسیر القرآن المبین* (۳۰ جلد) جعفر سبحانی، *معارف قرآن* (۵ جلد) محمدتقی مصباح یزدی، *تفسیر نمونه* (۲۷ جلد) و *پیام قرآن* «تفسیر موضوعی» (۱۰ جلد) ناصر مکارم شیرازی و همکاران، *تفسیر تسنیم* (تاکنون بیش از ۷۰) و *تفسیر موضوعی* (۱۹ جلد) عبدالله جوادی آملی، *تفسیر راهنما* (۲۰ جلد) اکبر هاشمی رفسنجانی و تفاسیر موضوعی متعددی درباره مسائل و مباحث اعتقادی مانند شناخت در قرآن و خدا در قرآن توسط شخصیت‌های فکری مدرسه قم نوشته شد. امروزه نیز علاوه بر درس تفسیر روزانه آیت‌الله جوادی، فضایی نسل بعدی و جوان‌تر به تدریس تفسیر اشتغال دارند.

سه. اصطیاد قواعد کلامی

با توجه به ایجاد رشته‌های جدید در علوم انسانی - دینی مانند معرفت‌شناسی، منطق فهم دین، فلسفه‌های مضاف و تفکیک مباحثی از دانش فقه، اصول و کلام به‌عنوان «قواعد»^۲ طرح و بررسی و تنظیم و تدوین آن قواعد در دانش کلام بر اساس منابع کلامی و البته نصوص قرآن و حدیث و روایات امری لازم و ضروری است (ر. ک: جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۸ - ۷). هرچند بخش قابل‌توجهی از قواعد کلامی از گذشته‌ها ذیل مباحث مختلف کلامی به‌ویژه مباحث توحید و عدل مطرح می‌شده،^۳ تنظیم و تدوین

۱. ایشان نظام معارف قرآنی را در ده بخش سامان داده‌اند: ۱. خداشناسی؛ ۲. جهان‌شناسی؛ ۳. انسان‌شناسی؛ ۴. راه‌شناسی؛ ۵. راهنماشناسی؛ ۶. قرآن‌شناسی؛ ۷. اخلاق یا انسان‌سازی قرآنی؛ ۸. برنامه‌های عبادی؛ ۹. احکام فردی قرآن؛ ۱۰. احکام اجتماعی قرآن (ر. ک: مصباح، ۱۳۸۹: ۴۱ - ۳۸).

۲. اصول و قواعد هر دانشی در رتبه بعد از آن دانش قرار دارد. قواعد هر دانشی با واکاوی در مسائل آن دانش و حذف مباحث اطراف آن و جمع‌بندی به دست می‌آید. با توجه به اینکه منبع دانش‌هایی چون کلام و فقه قرآن و سنت است، این قواعد را باید با واکاوی نصوص دینی کشف و استخراج کرد (ر. ک: جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۷).

۳. القسم الثانی: مباحث العدل ولواحقه فصل (۱)، الحسن والقبیح. فصل (۳) فی التکلیف، فصل (۴) فی اللطف، فصل (۵) فی الاصلح (به‌عنوان نمونه، ر. ک: طوسی، ۱۴۰۶ ق: ۱۴۱ - ۷۴).

جدید و جامع با لحاظ آثار و منابع کلامی و با الهام از قرآن و سنت اقدام جدیدی است که در دو دهه اخیر به تحقق رسیده است. **القواعد الکلامیه** استاد علی ربانی گلپایگانی و تک‌نگاری‌هایی مستقل درباره **قواعد کلامی توحید، حسن و قبح عقلی، اصلاح و لطف** از رضا برنجکار و همکاران ایشان از آثار به‌فعلیت‌رسیده این اقدام لازم است.

۷. تحول در غایت‌ها و اهداف دانش کلام

مهم‌ترین هدف‌ها و غایت‌های علم کلام عبارت‌اند از: دین‌شناسی تحقیقی و معرفت تفصیلی به معارف دین و دستیابی بهتر به معرفت و شناخت خداوند متعال، اثبات و تبیین عقاید و آموزه‌های دینی، راهنمایی و ارشاد حق‌جویان و الزام و اقناع معاندان، حفاظت، نگهبانی و دفاع از مرزهای عقیدتی با ابطال دلایل مخالفان و رد مدعیات آنها، اثبات موضوع علوم دیگر و تحصیل سعادت دنیوی بشر. هرچند کمال‌یابی نفس انسان با حکمت عملی محقق می‌شود، شناخت نظامات عالم، دانش سیاست و پایبندی به اخلاق و ارزش‌های فردی و اجتماعی و رعایت آداب و حقوق شهروندی در گرو انجام درست، به‌جا، به‌موقع و داوطلبانه و آگاهانه آنهاست. این امر نیز در گرو ایجاد میل و رغبت و گرایش باطنی در بهره‌مندی از ثواب و عقاب دنیوی و اخروی است که بیان و تبیین و تحلیل آنها بر عهده دانش کلام است (ر. ک: فیاض لاهیجی، ۱۴۲۵ ق: ۱ / ۷۴ - ۷۳). تلاش متکلمان دوره معاصر مدرسه قم در ایفای نقش کاربردی دانش کلام در زندگی فردی و اجتماعی انسان موجب شد این دانش به‌عنوان نیاز مبرم و جدی بیش از پیش جلوه کند و طرح آن در مراکز علمی و غیرعلمی نهادینه‌تر شود.

یک. توجه به ابعاد اجتماعی دین

معرفی روزآمد از اسلام، ارائه تعریفی کارکردگرایانه از دین، تصویر چهره صحیحی از اسلام واقعی، تبیین و معرفی ابعاد اجتماعی اسلام، توجه به فلسفه اجتماعی احکام و قوانین اسلام و عصری کردن معارف دین با ارائه تفسیر روزآمد و همخوان با علوم طبیعی و کشفیات جدید از اسلام و قرآن که می‌توان از آن به «الهیات اجتماعی» یاد کرد، جزو مهم‌ترین دغدغه‌ها و اهداف عالمان مدرسه قم بود که در پی آن آثار متعددی مانند **ابعاد اجتماعی اسلام** علامه طباطبایی، **مقدمه‌ای بر جهان‌بینی، اسلام و مقتضیات زمان** استاد مطهری و تألیفات متعدد آیت‌الله عبدالله جوادی آملی با عناوین **نیاز بشر به دین، قلمرو دین و انتظار بشر از دین** به ظهور و بروز رسید و امروزه فضایی جوان مدرسه قم برای تحقق این مهم به طرح ایده‌های مختلفی چون «کلام کاربردی»، «کلام اجتماعی»، «الهیات فرهنگی» و «الهیات تمدنی» پرداخته‌اند.

دو. تلاش برای ایجاد تمدن نوین اسلامی

تمدن جامعه انسانی در آینه تدین او ظهور دارد و از طرفی ظهور تمدن ناب در آینه تدین، در گرو تحقق عناصر حق مدار است که آن هم در گرو معرفت به حق و حق محوری و اعتقاد به آن در قالب دین توحیدی و قانون الهی و قانون شناس برخوردار از آگاهی ویژه و معصومانه است (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۴۰ - ۳۸). بنابراین تمدن در مراحل مختلف تأسیس تا اوج و شکوفایی در گرو بسط و گسترش دانش کلام و نقش آفرینی متکلمان است. برخی محققان در ارائه دوره‌های تمدن اسلامی، دوره تأسیس و تشکیل را مقارن با دو قرن اول و دوم هجری می‌دانند که در قرن چهارم و پنجم به اوج شکوفایی رسید و از قرن هفتم به‌مرور طی عواملی تنزل کرد، اما در قرن یازدهم و دوازدهم در سه منطقه جغرافیایی جهان اسلام از جمله ایران عصر صفوی احیا شد و سپس به انحطاط گرایید (ر. ک: جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۴: ۲۵۸ - ۲۱۵). بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران و شرایط پیش‌آمده در جهان اسلام با استفاده از ظرفیت‌های دانش‌های اسلامی از جمله دانش کلام (ر. ک: سبحانی، ۱۴۰۰: ۱۲۹ - ۱۲۷ و ۱۶۵ - ۱۶۴)، متکلمان با ارائه راهکارها و راه‌حلهایی از جمله تفسیر روزآمد از اسلام و قرآن، خودداری از سوء تفسیر اسلام و قرآن، تأکید بر دین‌داری خردورزانه نه تعبدی صرف، اصلاح تفکر دینی و در پی آن اصلاح اخلاق، عادات و سیاست، توجه به فلسفه اجتماعی احکام و قواعد اسلام، تولید علوم انسانی اسلامی و علم دینی و اتحاد مسلمانان و پایان دادن به اختلافات فرقه‌ای و مذهبی، تلازم تدین و تمدن و تأکید بر اینکه اسلام به‌هیچ‌رو مانع ترقی و پیشرفت جوامع مسلمان نیست، درصدد بازتولید و احیای «تمدن نوین اسلامی» برآمدند (ر. ک: ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۱۶۹ - ۱۵۷).

بایسته‌های تحول در دانش کلام

از طرف دیگر ضرورت پرداختن به مباحث اعتقادی در سطح مختلف مخاطبان متنوع و گسترده و کمبود افراد متخصص در این دانش و فن موجب ورود افراد کم‌برخوردار از تحصیلات و آموزش‌های لازم درباره مسائل اعتقادی خداشناسی، توحید، امامت، ولایت و اسلام‌شناسی در رسانه‌های جمعی مانند صداوسیما، منبرها، هیئت‌های مذهبی و شبکه‌های مجازی و حتی کلاس درس دانشگاه‌ها، حوزه‌های علمیه و رسانه‌های نوشتاری (کتاب‌ها و مقالات) شده است. معرفی چندگانه از اسلام و تشیع (ر. ک: امینی، ۱۳۹۴: ۳)، تناقض‌گویی در ارائه، کج‌سلیقگی در بیان و تبیین و در نتیجه تکذیب و گاه تخریب یکدیگر و مهم‌تر از همه انحراف عامه، به‌ویژه جوانان از آسیب‌های آن است. از جهت دیگر، فارسی بودن زبان رسمی حوزه علمیه قم، نگارش بیشتر آثار کلامی به زبان فارسی، ناتوانی مؤلفان و محققان حوزه دین‌پژوهی در نگارش آثار همخوان و هم‌زبان با دنیای معاصر به‌ویژه در ارتباط با جهان اهل سنت، و

ادبیات نامتوازن برخی نویسندگان و گویندگان حوزوی در مباحث و مسائل عقیدتی از دیگر آسیب‌هاست. با قدردانی از اقدامات و عملکردهای شایسته متکلمان ارجمند مدرسه قم معاصر، اما هنوز کارهای بایسته‌ای توقع می‌رود تا با انجام آنها بتوان به کمال بیش‌ازپیش دانش کلام توفیق یافت. برخی از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۱. خروج از تجرد و ذهنیت محض

معارف و دستگاه فکری اسلامی باید از تجرد و ذهنیت محض خارج شده و با تحقق عینیت آن ناظر به تکالیف عملی و به‌ویژه زندگی اجتماعی باشد و هریک از مباحث نظری به‌عنوان طرحی برای زندگی انسان، ترسیم هدفی برای بودن او و راهی برای رسیدن به این هدف مورد بررسی، تأمل و تحقیق قرار گیرد. به‌عنوان نمونه، بحث توحید باید به‌گونه‌ای متعهدانه و مسئولانه مطرح شود و نقش خدای موجود را در زندگی و نظام اجتماعی نشان دهد. با این لحاظ می‌توان راز نفوذ، گسترش و اعتلای اسلام نخستین و عقبگرد و انحطاط و خصلت انفعالی اسلام در سده‌های بعد را به‌درستی شناخت.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله توحید را مانند راهی جلو پای مردم گذاشت و در آن سخن از بیش‌تازه‌ای درباره جهان و تئوری تازه‌ای برای حرکت و تلاش در زندگی و استخوان‌بندی نظام موجود و محور همه روابط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بود. بر اساس ضرورت‌ها و نیازهای واقعی قابلیت به‌روز شدن داشت، اما در دوره‌های بعد به شکل نظریه‌ای برای طرح در محافل بحث و مجادله و ریزه‌کاری‌های کلامی باب اوقات تفنن و فراغت درآمد (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۳۷).

۲. حضور فعال و برخورد اثباتی

یکی از واجبات حوزه علمیه به وجود آوردن صلاحیت‌های لازم برای مقابله با بحران‌های فکری است. امروز مراکزی در داخل و خارج با هدف درگیر کردن ذهن جوان‌ها با ایجاد شک و تردید و دور کردن آنها از مبانی اسلام و مفاهیم الهی با حرف‌های کم‌محتوا، اما خوش‌ظاهر راه‌اندازی و مجهز شده‌اند. باید اینها را دید و شناخت و از طریق استدلال و منطق، نه استفاده از زور و قدرت، علاجشان کرد. عالم به زمان کسی است که بداند در کجای دنیا زندگی می‌کند؛ صف‌بندی‌های مقابل او چیست؛ انگیزه‌های مخالفت با او و طرح‌هایی که این انگیزه‌ها به وسیله آنها تحقق پیدا می‌کند کدام است (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در جمع اساتید، فضلا و طلاب حوزه علمیه قم در مدرسه فیضیه در تاریخ ۱۳۷۹/۷/۱۴).

۳. ارائه ساختار جدید

بدیهی است گذشت زمان و طرح مباحث و شبهات جدید اقتضا می‌کند مسائل علم کلام پالایش شود.

باید مباحثی بدان افزود و مباحثی نیز از آن کاست و چه بسا برخی مباحث تقدم و تأخر یابد و با حفظ اصول، مبانی و محتوا، ساختار جدیدی از آنها ارائه شود؛ چنان که موضوعیت و محوریت انسان به عنوان مخاطب دین از یک طرف و اعلان موضع در قبال اومانیسیم غربی از طرف دیگر اقتضا می کند ساختار کلام با محوریت انسان تنظیم و با این بحث آغاز شود. این مهم در برخی مقاطع تاریخی کلام شیعی از جمله در مدرسه قم دوره صفوی توسط متکلم شاخصی چون حکیم ملاعبدالرزاق لاهیجی (۱۰۹۲ ق) در کتاب **گوهر مراد** اجرایی شد، اما به هر دلیل هم ساختار هم کتاب چندان مورد توجه اصحاب فکر و اندیشه قرار نگرفت.^۱ بر اساس مقتضیات و ضرورت های فکری و فرهنگی و اجتماعی محوریت انسان با قرائت دین اسلام مورد توجه برخی متکلمان و متفکران قرار گرفت. متکلم معاصر، استاد شهید مرتضی مطهری (۱۳۵۸ ش)، در آخرین اثر نوشتاری خود، **مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی**، بدان توجه کرد. وی از «انسان و ایمان» آغاز کرد. هر چند فقدان آن استاد بزرگ در پی شهادتش توسط تفکر التقاط دینی مانع ظهور و بروز اصل ایده شد، این اثر مقدماتی و رویکرد به کار گرفته شده در آن می تواند الگویی مناسب برای ارائه ساختار جدید باشد.

۴. ارائه متون کلامی متقن

ضرورت برخورداری از پشتوانه فکری و فرهنگی مطمئن و اجتناب از فروافتادن در دام جریان های انحرافی و التقاطی موجب می شود نظام حوزه به تناسب شرایط و مقتضیات و با استناد به متن تعلیمات اسلامی یعنی قرآن و سنت، اصول و مبانی اعتقادی متناسب با سطوح مختلف را به گونه ای علمی و قوی و روشن و به دور از ضعف در استدلال و اختلال در تبیین، استخراج و تدوین کند و با رعایت اتقان در نقل و بیان و مستندات در اختیار افراد جامعه قرار دهد. این کار باید با همت و اراده جدی نخبگان و فضایی حوزه انجام گیرد (بیانات آیت الله خامنه ای در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری در تاریخ ۱۳۸۴/۶/۱۷).

۵. ارائه کلام معرفت زا و اخلاق مدار

دانش کلام باید موجب ارتقا و تقویت معرفت دینی و ایمان دینی مردم شود و از ارائه ایمان سست، عوامانه، سطحی و قشری خودداری کند. تغلیظ احساسات مردم و تشریفات افراطی نه تنها مفید نیست، بلکه به هیچ وجه تبلیغ دین محسوب نمی شود.

---

۱. حکیم لاهیجی ضروری ترین دانش ها را شناخت خود، شناخت پروردگار و شناخت فرمان پروردگار می داند (فیاض لاهیجی، ۱۳۸۳: ۱۹ و ۲۵) و پیش از مقاله اولی، «در علم خودشناسی»، از مرتبه وجود انسان و سبب اختصاص وی به تشریف تکلیف الهی سخن گفته است (همان: ۳۱ - ۲۹).

بیان و تبیین دین باید شبهه‌زدا، روشن، قوی، هنرمندانه و متنوع باشد؛ شبهه‌زا و کلیشه‌ای نباشد. باید در همه سطوح از نخبگان تا کودکان مطلقاً صحیح باشد. در دانش ریاضی از اول به بچه یاد می‌دهند «دو به علاوه دو می‌شود چهار»؛ وقتی هم که بچه به اوج قله ریاضیات و دانش ریاضی می‌رسد، باز هم «دو به علاوه دو می‌شود چهار»؛ تغییر پیدا نمی‌کند. بنابراین، آنچه در زمینه دین به کودک یا به انسان عامی تفهیم می‌شود مطلقاً نباید غلط باشد تا بعد در ارتقای معرفت دینی ببیند آن حرف نادرست بوده است؛ باید با زبان ساده، اما درست و صحیح گفت.

واقع سازه اصلی اجتماع، شاکله اخلاقی آن و هویت حقیقی جامعه و هویت اخلاقی آن است؛ همه چیز بر محور اخلاق شکل می‌گیرد.

اخلاق‌های رفتاری افراد جامعه مثل انضباط اجتماعی، وجدان کاری، نظم و برنامه‌ریزی، ادب اجتماعی، توجه به خانواده، رعایت حق دیگران، کرامت انسان، احساس مسئولیت، اعتماد به نفس ملی، شجاعت شخصی و شجاعت ملی، قناعت، امانت، درستکاری، حق‌طلبی، زیبایی‌طلبی یعنی به دنبال زیبایی بودن و ظاهر و باطن زندگی را زیبا کردن، نفی مصرف‌زدگی، عفت و احترام به والدین و معلم را باید تقویت کرد. اگر امروز در برخی زمینه‌ها دچار مصیبت هستیم، برای این است که این اخلاق حسنه مهم اسلامی را فراموش کرده‌ایم (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار مسئولان سازمان صدا و سیما در تاریخ ۱۳۸۳/۹/۱۱). اهمیت درهم‌تنیدگی اخلاق و کلام به گونه‌ای است که حکیم لاهیجی خاتمه کتاب **گوه‌ر مراد** را به بحث از علم اخلاق و طریق تصوف و اشراق اختصاص داده است. به نظر حکیم، غرض اصلی از دانش کلام کمال علمی است، اما خالی از کمال عملی نتوان گذاشت (فیاض لاهیجی، ۱۳۸۳: ۲۵).

نتیجه

کلام به‌عنوان دانشی اثباتی و دفاعی تحت تأثیر شرایط و مقتضیات زمان و مکان و برخورداری از نقاط عطف و شخصیت‌های نامدار در عرصه‌های مختلف علمی و عملی (سیاسی و اجتماعی) در مباحث و مسائل فکری و عقیدتی ورود کرده است. تنوع شرایط و مقتضیات و تکثر جریان‌ها در دوران معاصر موجب موضع‌گیری‌های متفاوت و متنوعی از طرف متکلمان شیعی شده است. آنچه قابل ردیابی و رصد است پایایی و پویایی کلی این دانش و نقش‌آفرینی متکلمان شیعی در ابعاد و عرصه‌های مختلف مربوط به حیات فکری و عقیدتی جامعه است. اقدامات و تلاش‌های متکلمان مدرسه کلامی قم با محوریت علامه سید محمدحسین طباطبایی و شاگردان ایشان و حمایت مراجع عظام تقلید از آیت‌الله بروجردی تا مراجع فعلی، توانست با ایجاد تحول در ابعاد مختلف دانش کلام، بر حوزه‌های مختلف دین‌پژوهی در عرصه‌های فلسفی، سیاسی و اجتماعی با محوریت قرآن و سنت نقش‌آفرین و تأثیرگذار باشد و تا حد قابل توجهی موجب رشد و ارتقای کلام شیعی شود.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۲). *فرهنگ معاصر عربی*. تهران: نشر نی.
۲. ابراهیمی، ابراهیم (۱۳۹۳). نرم افزار و سخت افزارهای تمدن نوین اسلامی: کنکاشی در نظرات مقام معظم رهبری. فصلنامه *علوم انسانی اسلامی* **صدر** ۳ (۴): ۱۶۹ - ۱۵۷.
۳. احمدی میانجی، علی (۱۳۸۰). *خاطرات فقیه اخلاقی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۴. اعرافی، علیرضا (۱۳۹۵). *حوزه علمیه: چیستی، گذشته: حال و آینده*. تدوین محمد آزادی. قم: مؤسسه اشراق و عرفان.
۵. امینی، ابراهیم (۱۳۹۴). مصاحبه. *افق حوزه*. شماره ۴۲۲. ۳.
۶. انوری، حسن (۱۳۸۱). *فرهنگ سخن*. تهران: نشر سخن.
۷. جبرئیلی، محمدصفر (۱۳۹۱). *سیری در تفکر کلامی معاصر*. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۸. جبرئیلی، محمدصفر (۱۳۹۸). *سیر تطور کلام شیعه*. دفتر دوم: از عصر غیبت تا خواجه نصیر طوسی. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چ ۶.
۹. جعفریان، رسول (۱۳۹۱). *جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی. سیاسی از روی کار آمدن محمدرضا شاه تا پیروزی انقلاب: ۱۳۵۷ - ۱۳۲۰*. تهران: خانه کتاب.
۱۰. جمعی از نویسندگان (۱۳۹۴). *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*. به کوشش یدالله حاجی‌زاده و محمدحسین دانش‌کیا. قم: دفتر نشر معارف.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۳). *مفاتیح الحیاه*. قم: اسراء.
۱۲. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۴). *کوئثر کربلا*. قم: اسراء.
۱۳. حدادی، علیرضا (۱۴۰۰). انواع تحول در دانش انسانی از نظر تا عمل. فصلنامه علمی - پژوهشی *نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۱۱ (۳): ۱۷۶ - ۱۳۹.
۱۴. حسینیان، روح‌الله (۱۳۸۳). *چهارده سال رقابت ایدئولوژیک شیعه در ایران: ۱۳۵۶ - ۱۳۴۳*. تهران: مرکز نشر اسناد انقلاب اسلامی.
۱۵. حکیمی، محمدرضا (۱۳۷۵). *مکتب تفکیک*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۱۶. پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله خامنه‌ای: Khamenei.ir
۱۷. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۰). *طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن*. تهران: مؤسسه جهادی صهبا.
۱۸. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۴). *روح توحید؛ نفی عبودیت غیر خدا*. تهران: مؤسسه جهادی صهبا.
۱۹. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *نعت نامه*. دوره جدید. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
۲۰. ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۸۱). *درآمدی بر علم کلام*. قم: دار الفکر.
۲۱. ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۹۰). *جامع‌نگری در روش‌شناسی علم کلام*. کلام اسلامی. ۱۹ (۴). ۳۸-۱۵.
۲۲. ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۹۹). *روش‌شناسی علم کلام*. قم: راند.
۲۳. رضوی، رسول (۱۳۹۶). *تاریخ کلام امامیه، حوزه‌ها و جریان‌های کلامی*. قم: دانشگاه قرآن و حدیث، سازمان چاپ و نشر دار الحدیث.
۲۴. رودگر، محمدجواد (۱۳۹۸). *خداشناسی عرفانی در کتاب و سنت*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۵. سبحانی، جعفر (۱۳۷۵). *مدخل مسائل جدید در علم کلام*. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۲۶. سبحانی، جعفر (۱۳۹۴). *منشور جاوید*. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۲۷. سبحانی، محمدتقی (۱۴۰۰). *ظرفیت‌های تمدنی علم کلام*. گفت‌وگو به کوشش عباس حیدری پور. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۲۸. سیدان، سید جعفر (۱۳۹۲). *معارف و حیانی*. قم: دلیل ما.
۲۹. سیدان، سید جعفر (۱۳۹۵). *مشعل معرفت: ارجح‌نامه آیت‌الله سید جعفر سیدان*. قم: معارف اهل بیت علیهم السلام.
۳۰. شریفی، احمدحسین (۱۳۹۴). *مبانی علوم انسانی اسلامی*. تهران: آفتاب توسعه، مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا.
۳۱. طالقانی، سید حسن (۱۳۹۷). *تاریخ کلام*. قم: دار الحدیث.
۳۲. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۰۳ ق). *تعلیق بر بحار الأنوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۳. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۳۴. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۶ ق). *الاقتصاد فیما يتعلق بالاعتقاد*. بیروت: دار الاضواء.
۳۵. عبودیت، رسول و مجتبی مصباح (۱۳۸۹). *خداشناسی فلسفی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

ابعاد تحول دانش کلام در عملکرد متکلمان معاصر مدرسه قم □ ۱۶۷

۳۶. سیوری، فاضل مقداد (۱۴۰۵ ق). *ارشاد الطالبین الی نهج المسترشدين*. قم: مکتبه آیت الله المرعشی.
۳۷. فیاض لاهیجی، ملا عبدالرزاق (۱۳۸۳). *گوهر مراد*. تهران: نشر سایه.
۳۸. فیاض لاهیجی، ملا عبدالرزاق (۱۴۲۵ ق). *شوارق الالهام فی شرح تجرید الکلام*. قم: مؤسسه الامام الصادق علیه السلام.
۳۹. کونگ، هانس (۱۳۸۹). *خدا در اندیشه فیلسوفان غرب*. ترجمه حسن قنبری. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
۴۰. مشکانی سبزواری، عباسعلی (۱۳۹۴). گزارشی از دروس خارج فقه مرتبط با علوم انسانی. فصلنامه تخصصی علوم انسانی اسلامی. ۱۴ (۳). ۲۱۱-۲۱۸.
۴۱. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۹). *خداشناسی در قرآن*. ویراست جدید. معارف قرآن (۱). تحقیق و بازنگاری امیررضا اشرفی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۴۲. مطهری، مرتضی (۱۳۷۵). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا.
۴۳. مطهری، مرتضی (۱۳۸۵). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا.
۴۴. مطهری، مرتضی (۱۳۹۴). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا.
۴۵. معاونت پژوهشی حوزه‌های علمیه (۱۳۹۵). *نمایه نشریات تخصصی اطلاع‌رسانی نشریات دینی*. دوره ۳۳. ۱۱۱ - ۷۴.
۴۶. نصر، سید حسین (۱۳۸۹). *مقدمه شیعه در اسلام علامه طباطبایی*. به کوشش سید هادی خسروشاهی. قم: بوستان کتاب.
۴۷. خامنه‌ای، سید علی (۱۴۰۱). *تفسیر سوره بقره*. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۴۸. مکارم شیرازی، ناصر؛ علیان نژاد، ابوالقاسم (بی تا). *مثال‌های زیبای قرآن*. قم: نسل جوان.